

УДК 811.112.2'38
DOI <https://doi.org/10.26661/2414-1135-2020-80-2-51>

СТИЛІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ НЕПРЯМОЇ МОВИ В РОМАНІ РОБЕРТА ВАЛЬЗЕРА «ПОМІЧНИК»

Яремко М. В.

*кандидат філологічних наук,
доцент кафедри німецької філології
Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, Львів, Україна
orcid.org/0000-0002-6545-9854
maryana.yaremko@lnu.edu.ua*

Ключові слова: *нарація, персонажне мовлення, «вільна непряма мова», аукторіальний наратор, персональна наративна ситуація, іронія*

У статті на основі комплексного філологічного аналізу роману Р. Вальзера «Помічник» досліджено функціонування непрямої мови у німецькомовному художньому тексті та розглянуто специфіку лексичних, синтаксичних і стилістичних засобів її реалізації з огляду на індивідуально-творчу манеру автора.

З метою визначення способів передачі чужого мовлення проаналізовано наративну та персонажну мовленнєві мікроструктури роману. З'ясовано, що наративний план тексту твориться поєднанням аукторіальної та персональної розповідних ситуацій, які надають художньому мовленню роману смислової багатозначності та іронічного тону.

Відповідно до запропонованих В. Шмідом підтипів непрямої мови встановлено, що у «Помічнику» застосовується «вільна непряма мова», яка відрізняється від непрямої мови порушенням граматичних і синтаксичних норм її використання та дозволяє відтворити персонажне мовлення із збереженням його стильових ознак.

Аналіз конструкцій з непрямою мовою засвідчив, що вживання вставних слів, вигуків, розмовної і емоційно забарвленої лексики, характерних для мовлення конкретного персонажа, призводить до стилізації мовлення наратора та позначає реалізацію у романі «вільної непрямої мови».

Обґрунтовано, що непрямий спосіб передачі персонажного мовлення в романі дає змогу наратору акцентувати увагу на тому, що підлягає іронізації, та вибірково відтворювати зміст розмови, залишаючи частину висловлювань героїв поза увагою. За допомогою «вільної непрямої мови» та цитування слів чужого мовлення наратор висловлює своє іронічне ставлення до інженера-винахідника Карла Тоблера, зображення поступового фінансового краху якого становить сюжетну лінію роману, а також висміює поведінку його помічника Йозефа Марті за покірність і бездумне слідування ідеям господаря.

У межах персональної наративної ситуації іронічно зображується життя Тоблерів з позиції Йозефа, тоді як перспектива аукторіального розповідача зумовлює драматизм та іронічне розгортання сюжетно-подієвого плану роману.

Результати дослідження внутрішньотекстової комунікації у романі «Помічник» підтвердили, що поєднання перспектив аукторіального і персонального розповідача, спосіб передачі персонажного мовлення у формі «вільної непрямої мови» та цитування слів чужого мовлення сприяють комунікативно-прагматичному ефекту тексту, який виникає внаслідок іронічної позиції автора щодо розгортання сюжетної лінії та характеристики персонажів.

STYLISTIC FEATURES OF INDIRECT SPEECH IN ROBERT WALSER'S NOVEL "THE ASSISTANT"

Yaremko M. V.

*Candidate of Philological Sciences,
Senior Lecturer at the Department of German Philology
Ivan Franko National University of Lviv
Universytetska str., 1, Lviv, Ukraine
orcid.org/0000-0002-6545-9854
maryana.yaremko@lnu.edu.ua*

Key words: *concept, gender aspect, woman, postmodernism, depoeitization.*

The article investigates the functioning of indirect speech in the German-language literary text on the basis of a comprehensive philological analysis of R. Walser's novel "The Assistant" and considers the peculiarities of lexical, syntactic and stylistic means of its implementation in terms of the individual creative style of the author.

In order to determine the ways of transmitting another's speech, we have analyzed the narrative and character speech microstructures of the novel. It was found that the narrative plan of the text is created by a combination of auctorial and personal narrative situations, which adds semantic ambiguity and ironic tone to the artistic speech of the novel.

According to the subtypes of indirect speech proposed by W. Schmid, it was established that "The Assistant" uses "free indirect speech", which differs from indirect speech in violating grammatical and syntactic norms of its use and allows to reproduce character's speech while maintaining its stylistic features.

The analysis of constructions with indirect speech showed that the use of interjections, exclamations, colloquial and emotional vocabulary, characteristic of the speech of a particular character, leads to the stylization of the narrator's speech and denotes the implementation of the "free indirect speech" in the novel. It was also shown that the indirect way of transmitting personal speech in the novel allows the narrator to focus on what is to be ironized, and selectively reproduce the content of the conversation, leaving some of the statements of the characters out of consideration. With the help of "free indirect speech" and quoting foreign words, the narrator expresses his ironic attitude towards the engineer-inventor Karl Tobler, whose depiction of the gradual financial collapse is the plot line of the novel, and ridicules the behavior of his assistant Joseph Marty for obedience and thoughtless pursuit of his master's ideas.

Within the personal narrative situation, the life of Tobler is ironically depicted from Joseph's perspective, while the perspective of the auctorial narrator determines the drama and ironic unfolding of the plot-event plan of the novel. The results of the study of intratextual communication in the novel "The Assistant" confirmed that the combination of perspectives of the auctorial and personal narrator, the way of transmitting personal speech in the form of "free indirect speech" and quoting foreign words contribute to the communicative-pragmatic effect of the text, which arises as a result of the author's ironic position on the development of the plot line and the characteristics of the characters.

Постановка проблеми. З огляду на антропоцентричну спрямованість сучасної лінгвістичної парадигми актуальними є дослідження художнього тексту, які передбачають детальний розгляд індивідуально-творчої манери автора на основі аналізу внутрішньотекстової комунікації, яка виникає внаслідок взаємодії наративного і пер-

сонажного мовлення у «художньо-мовленнєвій макроструктурі тексту». [3, с. 236]. Вивченню розповідної структури художнього тексту та способів передачі чужого мовлення присвячено праці з наратології (І. Папуша, Ж. Женетт, В. Шмід, Ф.К. Штанцель), лінгвістики (М. Бахтін, І. Бехта, М. Брандес, В. Кухаренко, О. Падучева)

та лінгвопоетики (В. Виноградов, Є. Гончарова, А. Ліпгарт).

Мета пропонованої статті – визначити стилістичні особливості функціонування непрямої мови у німецькомовному художньому тексті з огляду на ідіостиль Роберта Вальзера. Об'єкт дослідження – наративна та персонажна мовленнєві мікроструктури художнього тексту. Предмет дослідження – мовні засоби реалізації непрямої мови. Матеріалом дослідження обрано текст роману «Помічник» (*Der Gehülfe*, 1908) швейцарського письменника Р. Вальзера (1878–1956), художня спадщина якого не набула широкого наукового інтересу в українській германістиці, і саме це зумовлює актуальність і необхідність нашої розвідки. Яскравість і неординарність творчої манери Р. Вальзера відзначають німецькі літературознавці (S. Andres, D. Borchmeyer, T. Evans, D. Grenz, K. Greven, L. Rüsche, J. Strelis), які досліджують експериментування автора із жанровою формою, структурою та мовою тексту у ранніх романах берлінського періоду творчості (1905–1913), до яких належить «Помічник».

Виклад основного матеріалу дослідження.

Окрім прямої мови та невластиве-прямого мовлення, для передачі чужого мовлення в художньому тексті може використовуватися непряма мова. Проте такий спосіб є опосередкованим, оскільки йому бракує «дослівності», тобто читач не довідується, як насправді звучать слова персонажа, внаслідок чого втрачається індивідуальний стиль мовлення дійової особи [5, S. 52]. Наратор переповідає слова персонажа за допомогою *verba dicendi*, змінюючи при цьому структуру речення. На чуже мовлення в німецькій мові вказують презентні форми кон'юнктива, які відмежовують слова наратора й персонажа та наводяться складнопідрядними конструкціями із сполучником “dass”, непрямыми питальними реченнями чи передаються безсполучниковим зв'язком. Прикметно, що суб'єктом непрямої мови в художньому тексті виступає «однозначно розповідач», який може змінити стильові особливості мовлення дійової особи відповідно до своїх [4, s. 124]. Отже, непряма мова передає зміст висловлювання, але не здатна відтворити повною мірою мовну сторону його вираження, а тому характеризується меншою емоційністю в порівнянні із прямою мовою. Зумовлено це тим, що присутні в прямій мові «експресивні та апелятивні елементи» зазнають заміни під час трансформації в непряму мову, а виразити їхнє значення можна шляхом додавання до *verba dicendi* лексем, які вказують на емоційний фон мовлення персонажа [8, s. 181–182]. Із стилістичного погляду непряма мова відрізняється від прямої та невластиве-прямого мовлення своєю дистанційністю та «відчуженістю», хоча відповідно до своїх цілей наратор

може звести функцію непрямої мови лише до передачі змісту висловлювання або ж, навпаки, за допомогою використання «лексики, фразеології і частково морфології» відтворити особливості стилю мовлення персонажа [2, с. 117]. Використання наратором таких стилістичних прийомів призводить у деяких випадках до нехарактерної для персонажа манери висловлювання. З цієї причини В. Шмід пропонує розрізняти нараторіальну непряму мову (*narratoriale indirekte Rede*) та персональну непряму мову (*figurale indirekte Rede*) [8, S. 182–183]. У нараторіальній непрямої мові мовлення дійової особи зазнає значного наративного оформлення та отримує характерний для манери розповідної інстанції стилістичний відтінок, тоді як персональна непряма мова передає персонажне мовлення із збереженням його стильових особливостей. Уподібнення непрямої мови до індивідуальних ознак мовлення персонажа набуває іноді такої форми, що виникає гібридний тип непрямої мови, який В. Шмід називає «вільною непрямою мовою» [8, S. 183]. У цьому разі порушуються граматичні та синтаксичні норми використання непрямої мови.

Непрямий спосіб передачі персонажного мовлення у романі «Помічник» зумовлений не лише зображенням відносин його головних героїв Карла Тоблера та Йозефа Марті на основі моделі «господар – слуга», але й іронією, за допомогою якої наратор відтворює протиріччя між скрутним фінансовим становищем сім'ї Тоблерів та їхнім марнотратним способом життя. З огляду на те, що іронічність посилюється на фоні яскравої суперечності, контрастування образів у романі слугує увиразненню іронічного мовлення.

Інженер-винахідник Тоблер живе у своєму вигаданому світі. Керуючись лише одним бажанням – переконати мешканців Беренсвіля в успішності власних винаходів, він забуває про реальний стан речей та робить ще більші борги, а коли усвідомлює невідворотне наближення банкрутства, то уникає власного дому та щоразу вирушає в непотрібні відрядження. Імпульсивний і нерозсудливий характер Тоблера піддається іронії у непрямої мові:

“Das müsste noch sein, zu der Zeit, da sowieso im ganzen Dorf alles, was eine Stimme und ein Maul habe, wider ihn rede, sagte Tobler, indem er sich an den Tisch setzte. Solche Rangen! Damit jeder Beliebige bald mit Fingern auf ihn, den Erzieher und Vater, deuten dürfe und sagen dürfe, die Jungen machen's halt wie der Alte. So wie man nur einen Fuß ins Haus setze, springe einem eine Widerwärtigkeit entgegen. Da solle einer noch den Mut haben, zu hoffen, es sei irgendeine Wendung zu Besserem möglich. Mit den eigenen Kindern sei man gestraft. Das komme, weil man sich verpflichtet glaube, sie ordentlich zu halten, zu kleiden und zu ernähren. Der Teufel auch. Barfuß mußten sie

ihm nächstens zur Schule gehen, die Spitzbuben, und trockenes Brot zu essen haben statt Fleisch. Er werde einen andern Takt einführen. Aber das sei gar nicht nötig, es mache sich bald von selber. Wenn bald nichts mehr werde zu essen da sein, wolle er sehen, daß diese seine Brut ganz anders sich aufführe" [9, S. 195].

Від своєї дружини Тоблер дізнається, що його син Еді заліз у чужий сад по груші та ще й облаяв господаря, коли той спіймав його на гарячому. Обурення та гнів Тоблера передаються непрямою мовою, яка розпочинається одразу ж із цитування його мовлення, а слова, які вводять непряму мову – *"sagte Tobler, indem er sich an den Tisch setzte"*, – з'являються в інтерпозиції. Подальше використання в цьому прикладі вигуків: *"Solche Rangen!"*; *"Der Teufel auch"*, які яскраво передають емоційний стан Тоблера та його негативну реакцію на витівку сина, порушують норми оформлення непрямої мови та свідчать про використання тут «вільної непрямої мови». Бажання наратора якнайповніше відтворити експресивність мовлення Тоблера призводить також до ненормативного використання в непрякій мові характерного для розмовної мови злиття лексеми із "es" (*"machen's"*). Окрім того, вживання емоційно забарвленої лексики, як-от: *"alles, was eine Stimme und ein Maul habe"*; *"die Jungen machen's halt wie der Alte"*; *"barfuß zur Schule gehen"*; *"die Spitzbuben"*; *"trockenes Brot zu essen haben statt Fleisch"*; *"seine Brut"*, вказують на домінування в цій непрякій мові персонажного мовлення. Отже, наведений приклад непрямої мови не обмежується лише передачею змісту, а навпаки, тут детально відтворюється емоційна картина ситуації із збереженням характерної для Тоблера манери мовлення. Використання «вільної непрямої мови» поєднує в собі два варіанти мовного вираження – нараторіальний та персональний, та дозволяє таким чином іронічне зображення слів персонажа, на чому й акцентує увагу В. Шмід [8, s . 184]. Яскраве підтвердження тому, що функціонування «вільної непрямої мови» у наведеному вище прикладі спричинене іронічним ставленням наратора до слів Тоблера, знаходимо в наступному епізоді:

"Tobler führte kein anderes Regiment in seinem Hause ein, Taktstock und Tonart blieben dieselben im Abendstern. Der Dirigent hatte zu viel andres im Kopf, und der Hilfsdirigent war eine zu bescheidene, zu zufriedene Natur. Dem brauchte man ja nicht einmal die längst verfallenen Gehälter auszubezahlen. Der nahm mit der Idylle vorlieb, mit dem, was das war. Wolken und Winde flogen auch um das Haus Tobler noch herum, und so lange diese Gebilde Lust hatten, dazubleiben, mochte es den Gehülften auch nicht ans Fortgehen mahnen. [...]

Tobler schickte auch seine Buben noch nicht barfuß zur Schule. Solch eine Verordnung hatte ihre guten Wege. Auch zu essen gab es noch immer in der

netten Villa trotz des wilden Schneegestöbers und trotz Kälte und Nässe" [9, s. 196–197].

Зіставивши цей епізод із попереднім, де непрямою мовою наводиться за посередництва наратора мовлення Тоблера, спостерігаємо повторення слів із непрямої мови в тексті розповідача з метою їх іронічного висвітлення. Так, на речення із непрямої мови: *"Er werde einen andern Takt einführen"* знаходимо іронічний коментар: *"Tobler führte kein anderes Regiment in seinem Hause ein, Taktstock und Tonart blieben dieselben im Abendstern"*, а на висловлений Тоблером намір строгої поведінки із синами: *"Barfuß mußten sie ihm nächstens zur Schule gehen, die Spitzbuben, und trockenes Brot zu essen haben statt Fleisch"* наратор реагує словами: *"Tobler schickte auch seine Buben noch nicht barfuß zur Schule. [...] Auch zu essen gab es noch immer in der netten Villa trotz des wilden Schneegestöbers und trotz Kälte und Nässe"*. Таке протиставлення погроз Тоблера та реального стану речей, які наратор критично аналізує одразу ж після наведеної непрямої мови, зумовлює виникнення іронічного ефекту та применшує значення слів Тоблера, а за допомогою прислівників *"noch"*, *"noch nicht"*, *"noch immer"* реалізується іронічний натяк на те, що зміни в домі все-таки відбудуться. У наведеній вище цитаті спостерігаємо іронічне ставлення наратора не лише до Тоблера, але й до Йозефа. Для обох наратор підбирає перифрази: *"der Dirigent"* та *"der Hilfsdirigent"*, зауважуючи, що господар і його помічник думають про зовсім інші речі та нічого не роблять для того, щоб хоч якось запобігти банкрутству. Саме наївність Йозефа стає предметом насмішки наратора, який в іронічному тоні зазначає, що помічника настільки влаштує життя в ідилічному світі Тоблера, що питання заборгованої йому зарплати стає другорядним.

Іронія дає змогу нараторові наводити події в романі із певною відстороненістю. Якщо перспектива персонального розповідача іронічно висвітлює життя Тоблерів із позиції Йозефа, то ауторіальна перспектива дозволяє іронізацію всього зображеного в романі. Використання «вільної непрямої мови», в якій чуже мовлення передається за присутності наративної інстанції, уможливорює дослівне відтворення характеру персонажного мовлення, але водночас репрезентує іронію наратора.

Реалізацію непрямої мови зустрічаємо також у зображенні спілкування Йозефа та пані Тоблер:

"Sie [Frau Tobler. – M. Я.] fing an, sich mit Dora zu beschäftigen. Ob Joseph ihr einen Gefallen tun möge, wandte sie sich plötzlich an diesen. Auf der Post liege das etwas große Paket, das ihr neues Kleid enthalte. Sie möchte es gar zu gern heute noch anprobieren. Ob es von dem Angestellten nicht zu viel verlangt sei, zu wünschen, er möchte das Paket

herbeiholen? Es sei vielleicht zu mühsam, und Joseph habe womöglich Wichtigeres zu tun.

Nein, nein, er werde sofort gehen und es holen, sagte er, ganz glücklich darüber, eine Ursache gefunden zu haben, wieder zur Post laufen zu können” [9, s. 170].

Слова пані Тоблер наводяться із манірною ввічливістю: *“Ob Joseph ihr einen Gefallen tun möge [...]?”*; *“Ob es von dem Angestellten nicht zu viel verlangt sei, zu wünschen [...]?”*. Такий стиль мовлення в цьому разі є перебільшеним, адже до бюро Тоблера не надходять жодні замовлення, тому Йозеф проводить свій робочий час за балачками з господинею дому або ж за виконанням її доручень. Через це фраза: *“Es sei vielleicht zu mühsam, und Joseph habe womöglich Wichtigeres zu tun”* отримує іронічний відтінок і підкреслює безглуздість перебування Йозефа на службі в бюро Тоблера.

Зрештою, використання непрямої мови дозволяє наратору акцентувати увагу на тому, що підлягає іронізації, а також дає змогу стисло відтворити зміст розмови, залишаючи поза увагою непотрібне:

“Er müsse, sagte Tobler in rauhem Ton, einen Kopf als Angestellten haben. Eine Maschine könne ihm nicht dienen. Wenn Joseph planlos und geistlos in den Tag hineinarbeiten wolle, so solle er so gut sein und es gleich auf der Stelle sagen, damit man von Anfang an wisse, woran man mit ihm sei. Er, Tobler, benötige eine Intelligenz, eine selbständig arbeitende Kraft. Wenn Joseph glaube, er sei keine solche, so möge er so freundlich sein, usw. Hier drückte sich der technische Erfinder in Wiederholungen aus” [9, s. 9].

Строгим тоном звучать в непрямої мові вимоги Тоблера щодо того, яким має бути його помічник. Тоблер потребує *“einen Kopf als Angestellten”*; *“eine Intelligenz”*; *“eine selbständig arbeitende Kraft”*. Як виявиться згодом, Йозеф не володіє такими рисами, а тому невміло та нерішуче проявляє себе у веденні справ господаря, через що той, наприклад, втрачає зацікавленого в його винаходах підприємця пана Фішера. Іронічною є також вимога Тоблера, що його помічник не повинен *“бездарно”* проводити свій робочий час, адже саме так і поводить себе Йозеф, працюючи в бюро. Оскільки слова Тоблера та реальний стан речей розходяться, розповідач обриває переповідання мовлення за допомогою *“usw”*, мотивуючи це тим, що Тоблер повторюється в сказаному.

Окрім непрямого мовлення, в романі також зустрічаємо іронічне цитування слів чужого мовлення, яке графічно оформлене в тексті за допомогою лапок:

“«Schießt, ihr Fötzel!»

Solches rief Tobler aus, und zwar in die Dorfrichtung, und er meinte damit jene paar Leute, die sich immer einen gewissen spöttischen Ton herausnahmen, wenn er angefangen habe, am Biertisch von seinen technischen

Erfindungen zu reden. Durch seinen Ausdruck und Ausruf zeigte er diesen «Schlappschwänzen», wie seine abermalige, kurze Ansprache lautete, deutlich seine Verachtung” [9, s. 67].

“Dazu, um voreilig kleinmütig zu werden, war Herr Tobler nicht nach «diesem Lumpen-Bärenswil» gekommen, das konnte er sich anderswo, wenn es durchaus sein mußte, auch noch leisten, und zur Genüge” [9, s. 106].

Слова Тоблера наводяться прямою мовою: *“Schießt, ihr Fötzel!”*. Далі наратор конкретизує, що ця репліка звернена до жителів Беренсвіля, які із насмішкою ставляться до розповідей інженера про його винаходи. При цьому в мовленні розповідача виділяється цитата *“Schlappschwänzen”*, яка належить Тоблеру та демонструє його зверненню до односельчан. У другому прикладі знаходимо також цитування слів Тоблера, а саме: *“diese[s] Lumpen-Bärenswil”*, яке знову стосується теми проживання Тоблера в Беренсвілі. Таке виокремлення лексем із висловлювань персонажа дає можливість наратору охарактеризувати його та розкрити відсутність порозуміння між Тоблером та іншими мешканцями, тому інтонація і манера мовлення Тоблера стає засобом для іронії наратора. Кон’юнктив у непрямої мові та оформлене за допомогою лапок цитування окремих лексем чи синтагм персонажів реалізує натяк на чуже мовлення [6, s. 164].

Висновки і перспективи подальших розробок. Поєднання акторіальної і персональної наративних ситуацій, використання «вільної непрямої мови» та цитування слів чужого мовлення дозволяє наратору дистанціюватися від слів персонажа та іронічно висвітлити їх. Таким чином, образ і характер персонажів формуються не на основі їхнього діалогічного мовлення, а за посередництва розповідача. У перспективі дослідження – аналіз внутрішньотекстової комунікації у романах Р. Вальзера «Родина Таннер» та «Якоб фон Гунтен» з метою визначення індивідуально-авторської стратегії розповідання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бехта І. Дискурс наратора в англійській прозі. Київ : Грамота, 2004. 304 с.
2. Солганик Г.Я. Стилистика текста : учеб. пособие Москва : Флинта, Наука, 1997. 256 с.
3. Щирова И.А., Гончарова Е.А. Многомерность текста: понимание и интерпретация : учеб. пособие. Санкт-Петербург : ООО «Книжный дом», 2007. 472 с.
4. Lahn S., Meister J. Ch. Einführung in die Erzähltextanalyse. Stuttgart [u.a.] : Metzler, 2008. 311 S.
5. Martinez M., Scheffel M. Einführung in die Erzähltheorie. München : Beck, 1999. 198 S.

6. Müller M. Die Ironie: Kulturgeschichte und Textgestalt / Marika Müller. – Würzburg : Königshausen & Neumann, 1995. 262 S.
7. Rüsç L. Ironie und Herrschaft: Untersuchungen zum Verhältnis von Herr und Knecht in Robert Walsers Roman "Der Gehülfe". Königstein / Ts. : Forum Academicum, 1983. 239 S.
8. Schmid W. Elemente der Narratologie. 3., erw. und überarb. Aufl. Berlin [u.a.] : de Gruyter, 2014. 297 S.
9. Walser R. Der Gehülfe. Zürich [u. a.] : Suhrkamp, 1992. 294 S.

REFERENCES

1. Bekhta, I. (2004). Dyskurs naratora v anhlovovonii prozi [The Narrative Discourse in the English fictional prose]. Kyiv : Hramota [in Ukrainian].
2. Solganik, G. Ya. (1997). Stilistika teksta [Text stylistics]. Moscow : Flinta, Nauka [in Russian].
3. Shchirova, I.A. & Goncharova, E.A. (2007). Mnogomernost' teksta: ponimanie i interpretatsiya [Multidimensional text: understanding and interpretation]. Saint Petersburg: OOO "Knizhnyy dom" [in Russian].
4. Lahn, S. & Meister, J. Ch. (2008). Einführung in die Erzähltextanalyse. Stuttgart [u.a.] : Metzler.
5. Martinez, M. & Scheffel, M. (1999). Einführung in die Erzähltheorie. München : Beck.
6. Müller, M. (1995). Die Ironie: Kulturgeschichte und Textgestalt. Würzburg : Königshausen & Neumann.
7. Rüsç, L. (1983). Ironie und Herrschaft: Untersuchungen zum Verhältnis von Herr und Knecht in Robert Walsers Roman "Der Gehülfe". Königstein / Ts. : Forum Academicum.
8. Schmid, W. (2014). Elemente der Narratologie. 3., erw. und überarb. Aufl. Berlin [u.a.] : de Gruyter.
9. Walser, R. (1992). Der Gehülfe. Zürich [u. a.] : Suhrkamp.